

Die wortels, die takke en die vrugte: morele herstel in Suid-Afrika in die konteks van regsetiekonderrig in die LLB-graadprogram¹

C.F. (Neels) Swanepoel

C.F. (Neels) Swanepoel, Departement Publiekreg, Universiteit van die Vrystaat

Opsomming

Morele afstomping en verval in Suid-Afrika is ongelukkig 'n onomstootlike feit. Die land se meer as 20 miljoen jongmense word feitlik daaglik gekonfronteer met 'n vloedgolf van misdaad, geweld, bedrog, swak dienslewering, weinig indien enige verantwoordbaarheid, en plofbare, afbrekende en rasgegronde openbare uitsprake deur prominente figure in die samelewing. Hierdie artikel argumenteer onder meer vanuit die volgende vertrekpunte: (a) dat die swak moraliteitsmilieu in Suid-Afrika die Suid-Afrikaanse regsbestel, sowel as die regs- en verwante professies negatief beïnvloed; en (b) dat veral regstudente wat aan 'n swak moraliteitsmilieu blootgestel word, des te meer regsetiekonderrig moet ondergaan. Regsetiek moet só aangebied word dat regstudente, as toekomstige regspraktisyne en lede van verwante professies en beroepe, oorreed word om eties op tree en hulself daartoe verbind. In die soeke na moontlike oorsake vir die morele verval in die land, (en welke ondersoek sinvol in 'n regsetiek-module inpas), poog die artikel nie net om regsetiekleer by studente te vestig nie, maar ook om verantwoordelike burgerskap by regstudente te kweek. Vir dié doel let die artikel onder meer op die inhoud van tradisionele Westerse, Afrika- en Oosterse moraliteitsteorieë, asook die Grondwet van Suid-Afrika. Die doel van sodanige ondersoek is om vas te stel of daar genoegsame en oortuigende riglyne vir moraliteit en 'n doeltreffende waardestel in Suid-Afrika bestaan. Die gevolgtrekking is dat nóg die Grondwet nóg die wortels van ons onderskeie tradisionele moraliteitskulture enige ruimte laat vir ondeurdagte aanslae op die oppergesag van die reg en die algemene morele verval in die land. In die bespreking van die spreekwoordelike “vrugte” van verval in ons samelewing, word 'n stel kerngedagtes voorgestel vir praktiese toepassing in die regsetieklesinglokaal. Dít sluit in die belangrikheid daarvan om netelige morele kwessies wat aan die orde van die dag is, met LLB-studente te bespreek.

Trefwoorde: konstitusionalisme; konstitusionele moraliteit; korrupsie; kulturele diversiteit; LLB; morele raamwerk van die Grondwet; morele verval; rasse- en partylojaliteit; regsetiekonderrig; tradisionele Westerse, Afrika- en Oosterse moraliteit; verantwoordbaarheid

Abstract

The roots, the branches and the fruit: moral regeneration in South Africa in the context of legal ethics teaching as part of the LLB degree programme

This article uses dr. Henry Wright's model of spiritual healing as an analogy to highlight South Africa's moral decay and the possibility of its restoration. Wright's model advocates for the restoration of three essential human relationships to effect both physical and spiritual healing. These relationships may be analogically applied to any distressed society. These are the relationship with one's Creator, with oneself, and with fellow human beings. Wright further likens the identification, spreading, diagnosis, and healing of spiritual disease to a tree: If the roots are restored to health, the branches will likely be healthy, and the tree will bear healthy fruit. Thirty years after the dawn of the South African democracy, the bitter fruits of our "democratic tree" include alarmingly high levels of corruption, violence, a lack of basic service delivery, impunity for crime, and many more societal ills.

This reality has not only reinforced the importance of a legal ethics module in the LLB degree programme, but also evoked thoughts on how, and particularly what, should be presented in such a module. Young people, including law students in particular, are constantly exposed to news and social media reports of the high incidence of these societal scourges. Moreover, many of our students live in environments where they experience extreme poverty, violence, crime, corruption, poor service delivery, and inequality first-hand. Many students may justifiably feel hopeless and even angry that, despite the lofty foundational constitutional values offered to them in modules such as Constitutional Law, these values have little to no real impact on their and their families' lives. They are furthermore exposed to public statements by high-ranking public figures that often include racial attacks, racial slurs, the denigration of the Constitution of South Africa, and witness the ever-increasing culture of impunity in the communities they come from and in the country at large. Individual accountability for crimes and immoral conduct is often absent or perceived to be absent. It is therefore likely that, for students, a module on professional conduct and legal ethics may be seen as just another attempt to impart colonial and Western concepts and knowledge that seem far removed from their lived reality. However, the diversity of our law student body may contribute to a highly effective, valuable, and reflective experience in a legal ethics module if it is planned and presented with respect for diversity and human dignity. No one in South Africa is unaffected by the moral decay in the country, and the legal ethics module may well serve to persuade our next generation of legal professionals to commit to mutually shared values and norms that will ultimately benefit the South African society as a whole.

A legal ethics module (which should form part of all LLB degree programmes in South Africa) must be presented honestly and robustly, discussing the bad fruits (negative consequences) of moral decay in society and the reasons behind its occurrence. Students want to contextualise what they are taught and will feel part of a process aimed at restoring values and norms to which they can relate. The article will follow the following structure: first, it explores the moral frameworks of the various cultures that make up the diverse South African society. By doing so, students may experience pride in their cultural roots and recognise that the cultural diversity in South Africa can achieve educational objectives far greater than any pursuit of individual gain.

Next, the article addresses South Africa's constitutional imperatives for morality, to demonstrate to students that South Africans have no excuse not to recommit to a sound moral framework that benefits society. We therefore possess the necessary resources to redirect, rediscover, and rejuvenate our moral compass. A frank discussion of the symptoms of moral decay – such as a sluggish economy, social vulnerability, corruption, an excessive focus on racial/party solidarity, and a lack of accountability – follows, set against the backdrop of concepts such as constitutionalism and constitutional morality.

William Gumede, a South African academic known for his candid discussions on moral decay in South Africa, is a key source in exploring the current moral context in the country. A discussion of moral decay and the need for its rejuvenation offers law students a deeper understanding of the consequences of immorality, perhaps reinforced by their own lived experiences, and contributes towards an understanding of the urgent need to reverse this decay. The legal profession is primarily one of service to the public. Legal practice, in whatever form, is part of the administration of justice. Respect for the rule of law and its foundational role in any healthy and prosperous society is indisputable. However, students must be persuaded to “own” the reasons for the imperative value of the rule of law. It can only happen if they are convinced that the moral underpinnings of the law in South Africa are just and fair, resonate with their own cultural heritage, and can be enriched by the country's cultural diversity. Furthermore, the legal profession is characterised by being subject to disciplinary codes, which serve the primary purpose of providing moral and ethical guidance and ensuring accountability of its members. Accountability should not be presented merely as punitive or vengeful, but rather as a corrective measure consistent with the African notion of restoring societal relationships that were disturbed by errant individual conduct.

The article concludes that, in teaching legal ethics, lecturers should be honest when discussing South Africa's moral challenges, but should also do so in the spirit of the Constitution and Ubuntu – that is, with respect, humility, and dignity. This implies moving away from assuming the moral high ground or using a “moral barometer” by referencing either the pre-1994 injustices or the moral decay over the past 30 years as explanations for the current level of immorality in South African society. Continuing to do so in our public discourse only keeps us going in circles, never breaking free from the negativity that ultimately contributes towards the host of societal ills.

The legal profession, furthermore, in its broadest sense, is foundational in ensuring that the South African Constitution, along with its norms and values, is protected, and that we develop a uniquely South African framework of morality. This framework should underpin the objectives and outcomes of presenting a legal ethics and professional conduct module as part of the LLB programme. This module is, therefore, a key platform for initiating a conversation on ways to rejuvenate morality, principles, and values in society.

Keywords: accountability; constitutional morality; constitutionalism; corruption; cultural diversity; legal ethics teaching; LLB; moral framework of the Constitution; racial and party loyalty; symptoms of moral decay; traditional Western, African and Eastern social welfare

1. Inleiding

Daar kan min twyfel daaroor bestaan dat, soos Gumede dit stel, algemene morele waardes en waardestelsels in Suid-Afrika gekorrupteer is.² Volgens hom is die hoë voorkoms van korrupsie in die land in dikwels te wyte aan die gebrokenheid en korruptheid van die primêre bronne van moraliteit in die samelewing, waaronder die ouerlike opvoedingsrol tuis, kulturele bande, en tradisionele godsdienstige strukture.³ Die morele verval in Suid-Afrika het onteenseglik 'n invloed op regsbeoefening en dus op regstudente en die aanbieding van regsetiek op universiteitsvlak. As dit nie die geval was nie, sou 'n groep besorgde afgetrede regters van Suid-Afrika byvoorbeeld nie onlangs 'n verklaring uitgereik het oor die onbeskofte gedrag van sekere regspraktisyns tydens hofverrigtinge nie. Die belangrikheid daarvan om waardes te verander en te herstel, insluitend in die regsberoep, word soos volg deur Krish Govender namens die Nasionale Vereniging van Demokratiese Prokureurs verwoord:

It is difficult to identify good role models for younger legal practitioners in these troubled times when some of the populist, well paid and seemingly prominent legal practitioners appear to play to the gallery of the poorly informed public and ill-advised clients.⁴

Bogenoemde beklemtoon die belangrikheid van regsetiekonderrig op universiteitsvlak, waar dosente in hierdie en vele ander regsmodules 'n noodsaaklike rol speel om regstudente te oorreed en te lei in etiese regsgedrag. Daar word dus aangevoer dat die oorredingskomponent in etiekonderrig sterk beklemtoon moet word. Om hierdie argument duidelik te stel:

- (a) regstudente, as toekomstige regspraktisyns in regsverwante beroepe, dien as die bewakers van die oppergesag van die reg;
- (b) met “oorredingskomponent” word bedoel 'n moraliteitsraamwerk wat regstudente ten diepste oortuig dat dit in die beste belang is van die behoud van Suid-Afrika, sowel as die professie wat hulle gaan betree;
- (c) om hierdie uitkomstes te bereik, word die regsdosent uiteraard uitgedaag, weens studente-diversiteit, om moeilike vrae te vra, soos die vraag wat Mnyongani stel, naamlik wie se moraliteit bespreek word.⁵

Mnyongani merk op dat “[i]t is trite to say that for a long time, the legal practice in South Africa has been the domain and preserve of white males, to the exclusion of the rest of the community”. Dit is duidelik dat Mnyongani 'n aspek van die “oorredingskomponent” waarna vroeër verwys is, aanspreek. Om hierdie rede het 'n deel van hierdie ondersoek ten doel om vas te stel of genoegsame bronne of riglyne in Suid-Afrika bestaan vir die herstel van moraliteit, insluitend binne die regsberoep en verwante velde. Verder, indien lede van die regsprofessie kommer uitspreek oor die standaard van studente wat deur regsfakulteite gelewer word, moet daardie regsfakulteite daarvan kennis neem en, waar nodig, regsonderrig daarvolgens ontwerp en aanbied.⁶

Dié morele afstomping is waarskynlik gekoppel aan die huidige sterk tendens in die Suid-Afrikaanse samelewing om individuele belange bo dié van die groep te stel,⁷ ondanks die beduidende waarde wat die moraliteitsraamwerk van ons diverse samelewing aan die gesamentlike welstand van die groep heg. Dit noop Gumede⁸ om onder meer op te merk:⁹

This bling lifestyle appears to have become the new standard of achievement – a sign that one has made it. Individual worth is now increasingly measured ... on whether one can afford the bling lifestyle – not on one's contribution to public service or doing the public good.

Boonop word die Suid-Afrikaanse publiek, waaronder meer as 20 miljoen jongmense,¹⁰ feitlik daagliks gekonfronteer met 'n vloedgolf van misdaad, geweld, bedrog, swak dienslewering, weinig indien enige verantwoordbaarheid, en plofbare, dikwels afbrekende en rasgegronde openbare uitsprake deur prominente figure in die samelewing.

Morele verval in enige samelewing is kommerwekkend. Die doel van morele waardes is immers om ons daaglikse omgang met mekaar te rig en ons te help om te onderskei tussen goed en sleg, en tussen reg en verkeerd. Om hierdie rede is moraliteit ook ten nouste gekoppel aan die reg en die regsbestel.¹¹ Die toestand van moraliteit in Suid-Afrika plaas dus 'n verantwoordelikheid op elkeen van ons om leierskap op ons onderskeie lewensterreine te toon en daarna te streef om rolmodelle te wees. Soos hierdie artikel sal toon, strek hierdie verantwoordelikheid ook na regsdosente.

Die hoofdoel van hierdie artikel is om 'n eg Suid-Afrikaanse perspektief en kontekstuele agtergrond vir regsetiekonderrig as deel van die LLB-program te bied. Derhalwe sluit die teikenlesers regs fakulteite, -dosente en -studente in. Dit begin met 'n inleidende oorsig van moraliteit, moraliteitsbeoefening¹² en verwante vertakings van moraliteit, en let op onder meer die wortels van die tradisionele Westerse, Afrika- en Oosterse moraliteitsteorieë. Gevolglik, omdat enige regsetiekmodule uit die staanspoor die belangrikheid van die Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika, 1996, as die gekose waardestelsel in ons samelewing moet beklemtoon,¹³ verwys hierdie artikel ook na en beoordeel die doeltreffendheid van die Grondwet as rigtingwyser vir moraliteit en 'n doeltreffende waardestelsel. Dit word gevolg deur 'n bespreking van die simptome van morele verval en verskeie slotgedagtes oor die praktiese toepassing hiervan in die regsetieklesinglokaal.

2. Oor wortels, takke, vrugte, en “turksvye”

Die artikel is gegrond op 'n breë interdisiplinêre literatuurstudie, hoewel twee kernbronne uitgelig moet word.

Wright¹⁴ se werk was deurslaggewend in die vorming van die grondliggende idee van hierdie artikel. Wright toon op beide mediese en geestelike vlak hoe die mens van siekte kan genees deur drie kernverhoudings te herstel: die verhouding met jou Skepper, met jouself, en met jou medemens. Kortom toon Wright dat die Westerse benadering tot genesing slegs die simptome van siekte (die vrugte van die “siekteboom”) behandel, terwyl die Oosterse kultuur uitsluitlik op die geleibuisse van siekte (die takke) konsentreer. Die oorsprong of oorsaak van die siekte (die wortels) kry dikwels min aandag. Daar is 'n nuttige analogie tussen hierdie siening en die kwessie van moraliteitsverval en (hopelik) -herstel in Suid-Afrika.

Tans is die “vrugte” van ons demokratiese bestel vir almal duidelik: korrupsie, geweld, werkloosheid, buitensporige lewenskoste, en 'n steeds groeiende gaping van ongelykheid. Ewe duidelik is die “takke” van die bestel waardeur ons hoop ons maatskaplik welstand te bereik, waaronder die ANC-regering se beleid van ongedefinieerde en ondeurdagte “transformasie”, waarmee hulle al 30 jaar lank probeer het om die Suid-Afrikaanse samelewing te hervorm.¹⁵ Die boom is inderdaad “siek”, al is dit veronderstel om gewortel te wees in 'n Grondwet wat

deur vele as een van die mees progressiewe dokumente van sy soort ter wêreld beskou word.¹⁶ Nietemin is die Grondwet die afgelope paar jaar toenemend gekritiseer omdat dit nie die belofde vrugte van demokrasie vir die samelewing lewer nie.¹⁷

Benewens Wright, word daar ook op die werk van William Gumede¹⁸ gesteun, aangesien hy bekend is vir sy uitgesproke menings oor waarom moraliteit in Suid-Afrika agteruitgaan. Gumede se standpunte is meestal baie reguit en kan lesers, veral studente, ongemaklik stem. Nogtans is dit noodsaaklik om daarvan kennis te neem. Ongemaklike vrae moet juis in regsetiekonderrig gevra word en die turksvye van ons Suid-Afrikaanse werklikheid moet in die klas getakel word. Opvoedkundiges het immers telkens die belangrikheid daarvan beklemtoon om oor module-inhoud te besin en te kontekstualiseer.¹⁹ Dit maak net sin om dit wat aan studente oorgedra word te kontekstualiseer aan die hand van byvoorbeeld nuusgebeure.

In die soeke na die wortels van die Suid-Afrikaanse moraliteitsraamwerk kan daar onder meer gelet word op die tradisionele Afrika-, Westerse (Eurosentriese) en Oosterse moraliteitsleer, tesame met die ontluikende vakgebied van “konstitusionele moraliteit” wat uit die Grondwet voortvloei.²⁰ Dié twee aspekte word vervolgens in onderskeidelik paragrafe 3 en 4 aangespreek.

3. Moraliteit uit die oogpunt van Afrika, die Weste en die Ooste

Die tradisionele Westerse, Afrika- en Oosterse grondslag van moraliteit word om twee redes in die volgende paragrafe aangespreek. Die eerste is om die wortels van Suid-Afrikaanse moraliteit te bepaal deur vas te stel wat die diverse kultuurgroepe in ons land elk in dié verband bydra. Die tweede is om te ondersoek of Suid-Afrikaanse diversiteit enige onversoenbare morele beginsels bevat wat die herstel van morele verbintenis in Suid-Afrika kan verhinder.

Moraliteit is ’n komplekse konsep wat wissel na gelang van kultuur en gebied. Afrika-, Westerse en Oosterse samelewings het elk hulle eie unieke opvatting van moraliteit. Hierdie moraliteitsraamwerke word beïnvloed en gevorm deur verskillende verledes, waardes en godsdienstige oortuigings. Nogtans kan die verskille tussen moraliteitsraamwerke lig werp op waarom individue en samelewings verskillend op etiese dilemmas reageer. Die onderliggende vraag is of die uiters diverse Suid-Afrikaanse samelewing genoeg in gemeen het om algemene eenstemmigheid te bereik oor ’n (hernude) moraliteitsraamwerk wat morele oordedingskrag vir die hele samelewing sal hê. Indien nie, sal dit moeilik wees om moraliteit in Suid-Afrika te herstel. ’n Regsetiek-module wat juis hierdie vraag ondersoek, kan van besondere waarde wees.

In die tradisionele Afrika-moraliteitsleer speel die gemeenskap en die onderlinge verbondenheid van die lede ’n sentrale rol. Gevolglik beklemtoon baie Afrika-gemeenskappe die gesamentlike welstand van die hele gemeenskap bo dié van die individu.²¹ Die individu is nie onbelangrik nie; intendeel, ’n individu se goeie karakter is sentraal in Afrika-etiek.²² Gemeenskaplike welstand oorheers egter dikwels die outonomie van die individu in ’n kernbegrip soos ubuntu, wat op onderlinge verbondenheid en kollektiewe besluitneming fokus.²³ Daar word van individue verwag om altyd die groep se welstand bo hul eie te stel. Indien individuele optrede tot ’n wedersydse vertrouensbreuk tussen die oortreder en die gemeenskap lei, is albei partye verplig om die verhouding en, by uitbreiding, die harmonie in die gemeenskap te herstel.²⁴ Die herstelproses behels dikwels die deelname van alle lede van die samelewing, met meer senior lede wat tipies ’n leidende rol vervul, en neem die vorm van bemiddeling en versoening aan.²⁵

Daarteenoor konsentreer die klassieke Westerse moraliteitsleer dikwels op individuele regte en die outonomie van die individu.²⁶ Dít hou waarskynlik verband met die filosofiese benaderings van liberalisme en utilitarisme,²⁷ wat aspekte soos persoonlike vryheid, geregtigheid en die najaag van individuele geluk vooropstel. Die sterker klem op individualiteit in Westerse moraliteitsleer kan lei tot 'n groter fokus op persoonlike verantwoordelikheid en verantwoordbaarheid vir 'n individu se optrede. Morele dilemmas word dikwels benader vanuit die perspektief van individuele regte en etiese beginsels, met rasionaliteit en logika in besluitneming wat van kardinale belang is. Baie van die vernaamste eienskappe van Westerse moraliteitsleer word uitgedruk in die filosofiese werke van Aristoteles en Kant, sowel as Bentham se leer van utilitarisme.²⁸

Oosterse moraliteitsleer²⁹ beklemtoon konsepte wat in Konfusianisme en Boeddhisme³⁰ gewortel is, en val die klem op harmonie en balans in die gemeenskap as kernwaardes. Die grondslag van moraliteit sluit hier beginsels in soos kinderlike vroomheid, respek vir gesag en die onderlinge verbondenheid van alle lewende wesens. Gevolglik word verantwoordelikheid, pligsbesef en die aanleer van eienskappe soos deernis en nederigheid sterk beklemtoon. Die impak van die individu se optrede op die welstand van die groter gemeenskap word dikwels ook in etiese besluitneming oorweeg.

Die kort uiteensetting hier bo toon nie net die ryke diversiteit en morele diepte van verskillende groepe en kulture nie, maar bied ook 'n basiese aanduiding van hoe verskillende kulture tradisioneel morele en etiese kwessies benader. Wat egter hieruit blyk, is dat daar geen redelike en rasonale gronde bestaan vir enige morele beswaar teen die kernkomponente van die Westerse, Afrika- óf Oosterse teorieë nie. Die afleiding is veel eerder dat daar ontsaglike waarde in diversiteit is, en dat Suid-Afrika op moraliteitsvlak uit hierdie diversiteit behoort te put. Elke Suid-Afrikaner het die reg om openhartig, eerlik en met respek by te dra tot die gesprek rondom die herstel van moraliteit en hernuwing. Dit sluit elke student in die regsetieklesinglokaal in, ongeag ras, groep of kultuur, en ongeag of hul groep histories die slagoffers of die onderdrukkers was. Op hierdie manier word wedersydse respek, begrip en samehorigheid bevorder.³¹

4. Die moraliteitseienskappe van die Grondwet: die oppergesag van die reg, verantwoordbaarheid, konstitusionalisme, en konstitusionele moraliteit

Uit die bespreking hier bo ontstaan die vraag: Is ons progressiewe Grondwet nie veronderstel om ons in ons diversiteit te verenig in die strewe na 'n moreel gesonde, gelyke, nierassige en wetgehoorsame samelewing nie?

Die aanhef en eerste twee hoofstukke van die Grondwet kan as die “moreel-etiese waarde-raamwerk” van Suid-Afrika se grondwetlike demokratiese bestel beskou word, met die res van die Grondwet wat die staatsbestel uiteensit, insluitend die omvang van magsuitoefening deur die staat en sy vertakkings.³² Die Grondwet, saam met die hoë se gevolglike interpretasie daarvan, het die begrip *konstitusionalisme* (of *grondwetlikheid*) deel van ons grondwetlike staatsbestel en regspraak gemaak. Dit beskryf nie net die staat se funksie nie, maar ook wat dit behóórt te wees.³³ Currie en De Waal voer aan dat die Grondwet 'n spesifieke soort konstitusionalisme bekend gestel het, naamlik dat, hoewel dit aan die staat die mag verleen om te regeer, daardie mag beperk moet word. Dit verseker dat die uitoefening van staatsmag nie die oppergesag van die reg óf individue se regte skend nie.³⁴ Die staat moet dus sy mag só uitoefen dat dit met die waardes en regte vervat in die Grondwet strook.

4.1 Ware politieke toewyding aan grondwetlike waardes

Wat magsuitoefening deur die staat betref, wat moet voldoen aan die waardes en regte soos in die Grondwet uiteengesit, wys 'Nyane³⁵ op die onafwendbare spanning tussen die Grondwet (sowel die teks en die gees daarvan) en die leiers wat politieke mag in die samelewing uitoefen. Volgens 'Nyane doen sulke leiers dikwels alles moontlik om die grense wat die Grondwet op hul mag plaas, te ontduik. Hulle bereik dit:

... by either exploiting the imprecision of the textual draughtmanship (of the Constitution) or circumventing outright the text of the Constitution. This attitude may be called “constitutional immorality” – an attitude among the subjects of the Constitution not to be bound by the Constitution or take every little opportunity not to be bound by the Constitution. It is the antithesis of constitutional morality.

Te oordeel aan sommige regeringslui se uitlatings, is dit te betwyfel of alle lede van die Suid-Afrikaanse regering, veral die politieke elite, konstitusionalisme ondersteun en die oppergesag van die reg ten volle verstaan.³⁶ Hieroor sê Calland:³⁷

There was a moment during the state capture years of South African president Jacob Zuma's term in office (2009–2018) when the veil finally slipped. There had been quiet ramblings against the country's constitution for many years. But a senior figure in the ruling African National Congress – its chief whip in the National Assembly, Mathole Motsheka – gave public expression to the notion that when judges overturned decisions of the government they were undermining democracy by thwarting the will of the majority.

Hieruit blyk daar 'n onwilligheid om die oppergesag van die reg, en weliswaar die Grondwet self, te aanvaar. Boonop dui dit op 'n onwilligheid om verantwoordbaar op te tree. Soos die aanhalings hier bo demonstreer, is die verweer vir sodanige onwilligheid gewoonlik gegrond op 'n verwronge idee van demokrasie – 'n selfsugtige beskouing van demokrasie wat slegs sekere individue insluit, en die breër bevolking nie. Oor verantwoordbaarheid vir Suid-Afrika se mislukking sê Gumede:³⁸

While many of the country's problems are indeed the legacy of apartheid, many others have been caused, or worsened, by post-apartheid corruption, incompetence and ideologically misguided policies. In fact, much of South Africa's crucial infrastructure – such as public transport, power and water – has been destroyed by the post-apartheid government through corruption, the deployment of incompetent individuals to the public service and state-owned enterprises (SOEs), and the stubborn implementation of ideas that have failed dismally elsewhere.

Gumede gaan selfs verder deur te stel dat regeringslui se breëborsuitlatings oor die regstelling van die staat se onvermoë of versuim om dienste te lewer – eerder as om diegene wat verantwoordelik is vir vorige mislukkinge verantwoordbaar te hou – bloot 'n kultuur van onverantwoordbaarheid versterk. 'n Voorbeeld hiervan is die onlangse afname in beurtkrag, waaroor daar uit sekere oorde wyd en syd gespog word.

Nog 'n voorbeeld van onbesonne opmerkings word gevind in 'n onlangse verklaring deur dr. John Hlophe, die voormalige regterpresident van die Wes-Kaapse hooggeregshof en deesdae 'n parlamentslid.³⁹ In die verklaring beweer Hlophe onder meer dat hy gedurende sy

regslaan lank deur rassistiese organisasies aangeval is en dat sy standpunte oor transformasie en dekolonisasie van die regspraak “skerp kritiek ontlok van rassiste en ander elemente in die samelewing wat teen transformasie gekant is”.⁴⁰ Alhoewel dit buite die bestek van hierdie artikel is om kommentaar te lewer op Hlophe se uitlatings, kan ’n regsetieklesing van sy opmerkings met groot vrug teen die agtergrond van artikels 165 en veral 174(8) van die Grondwet beoordeel word.⁴¹

Dit blyk dus dat ware toewyding aan ons grondliggende grondwetlike waardes grootliks ontbreek waar dit juis broodnodig is: onder politieke en ander samelewingsleiers.⁴² Die afleiding is onvermydelik dat wanneer ’n regter afgedank word omdat hy lynreg teen die bepalings van die Grondwet opgetree het, gevaarlike begin flikker. Let daarop dat hier nie aangevoer word dat die hele regsberoep in moraliteitsverval verkeer nie, maar wel dat daar verseker moet word dat toekomstige regspraktisyns hulself onderwerp aan morele optrede ter ondersteuning van die oppergesag van die reg.

4.2 Openbare oortuiging

’n Tweede belangrike aspek in die kritiese beoordeling van die Grondwet word geopper deur Albertyn,⁴³ wat bevraagteken of die Grondwet die regering bemaagtig of belemmer in sy pogings om die sistemiese maatskaplike en ekonomiese ongelykhede in Suid-Afrika die hoof te bied. Sy kom tot die gevolgtrekking dat hoewel die Grondwet die belofte van transformerende verandering inhou, die oplossing vir ongelykheid nie in die teks van die Grondwet lê nie, maar op die terrein van politieke en openbare oortuiging – iets wat George Bizos meer as ’n dekade gelede opgemerk het.⁴⁴

Albertyn se ontleding toon duidelik dat die welvaartgaping sedert die aanvang van die Suid-Afrikaanse demokrasie vergroot het, en dat menige lid van die samelewing die Grondwet of die grondwetlike bestel daarvoor blameer. Nietemin berus die verantwoordelikheid om die regte en waardes in die Grondwet uit te voer tog nie by die Grondwet self nie. Hierdie verantwoordelikheid begin by die regering, die parlement, die howe, die vervolgingsgesag en al sy vertakings, sowel as alle regeringsliggame, skole, universiteite, en elke lid van die samelewing. Almal moet die bepalings van die Grondwet op verantwoordbare wyse en in belang van die hele Suid-Afrika uit te voer en op te eis.⁴⁵ As bewakers van die oppergesag van die reg, dra diegene wat die reg in enige hoedanigheid toepas en dien waarskynlik ’n selfs groter verantwoordelikheid. Dít sluit die land se toekomstige regspraktisyns, ons LLB-studente, in.

4.3 Weinig aandag aan konstitusionele moraliteit

’Nyane⁴⁶ verwys na ’n toenemende siening dat die Grondwet, ondanks die lof wat dit toegeswaai word as ’n progressiewe dokument, misluk in sy transformerende doel. Hy merk op:⁴⁷

The massive looting of state resources by state functionaries in complicity with powerful and politically linked corporates and individuals, which the Judicial Commission of Inquiry into Allegations of State Capture has unearthed, has raised fresh questions about the effectiveness of the Constitution in realising the ideals of transformation.

Volgens hom is die ontbrekende skakel dalk dat, hoewel ons howe konstitusionalisme as kernbeginsel in ons regspraak gevestig het, daar weinig aanduiding is dat “konstitusionele moraliteit” dieselfde prominensie geniet. Dít laat vrae ontstaan oor die morele oorrედingskrag van die Grondwet. ’Nyane voer aan dat die verheffing van konstitusionele moraliteit tot dieselfde vlak

as konstitusionalisme as beginsel in ons regspraak kan help om die konstitusionele projek weer op koers help kry.⁴⁸

Nietemin is die inhoud van ons Grondwet, soos ons diverse moraliteitsafkoms as diverse Suid-Afrikaanse samelewing,⁴⁹ nie te blameer vir die agteruitgang in ons moraliteitstandaarde en etiese beginsels nie. Nog minder staan dit in ons pad om moraliteit te herstel.

5. Die simptome van morele verval

5.1 'n Ongelyke en trae ekonomie, maatskaplike kwesbaarheid, en korrupsie

Elke rasonale persoon sal saamstem dat die maatskaplike welstand en opheffing van Suid-Afrikaners, wat daarop gemik is om die welvaartgapings te verklein, afhang van

- (a) 'n beduidende verbetering in die land se power ekonomiese groei,
- (b) die staking van die plundering van die staatskas deur korrupsie, bedrog en diefstal, en
- (c) die uitskakeling van onbekwame, onverantwoordbare leierskap op alle vlakke.⁵⁰

Gierigheid en eiebelang, synde die oorsaak van hierdie euwels, is direk in stryd met die moraliteitseienskappe van die Grondwet én van enige kultuur wat deel vorm van die Suid-Afrikaanse samelewing.⁵¹

Nes in enige ander land, is Suid-Afrika se beleidsrigtings⁵² in nasionale wetgewing, regulasies en voorskrifte vervat. Dié beleidsrigtings dui die koers aan vir hoe daar ooreenkomstig die waardes en moraliteitsbeginsels wat in die Grondwet verskans is, regeer moet word.⁵³ Die ideale ekonomiese beleid vir Suid-Afrika moet oor die algemeen daarna streef om die land se grootste uitdagings op omvattende wyse die hoof te bied. Dié uitdagings sluit inklusiewe ekonomiese groei en beter bestuur op alle vlakke in. In hierdie verband kom twee ekonomiese beleidsrigtings erg onder skoot, naamlik die regering se beleid oor breëbasis- swart ekonomiese bemagtiging (BBSEB), en die beleid oor kaderontplooing.⁵⁴

As gevolg van die betreklik “ongedefinieerde” en plooibare aard van die begrip *transformasie*, was die aanvanklike doelstellings van albei hierdie beleide waarskynlik regverdigbaar. Die oogmerke was om die onreg van die verlede reg te stel en meer swart Suid-Afrikaners toe laat om aan die ekonomie deel te neem. Nogtans het die praktiese uitvoering van albei beleide mettertyd uiters negatiewe gevolge gehad – ironies genoeg, veral vir die ekonomies kwesbaarste deel van die Suid-Afrikaanse samelewing. Volgens kritici is die BBSEB-beleid uitermate burokratiese en plaas dit te veel mag in die hande van die regering.⁵⁵ Daarbenewens skep dit ongelukkig geleenthede vir grootskaalse nepotisme, tender- en ander bedrog, en korrupsie.⁵⁶ Die Zondo-kommissie (oftewel die Geregtelike Kommissie van Ondersoek na Bewerings van Staatskaping, Korrupsie en Bedrog in die Openbare Sektor, met inbegrip van Staatsorgane) het hierdie euwels in⁵⁷ besonderhede blootgelê. Gevolglik het die BBSEB-beleid slegs 'n klein elite groep swart Suid-Afrikaners bevoordeel. Hierdie voortgesette uitsluiting van die meerderheid landsburgers van behoorlike ekonomiese deelname word vererger deur die meestal swak, en dikwels die algehele⁵⁸ gebrek aan, dienslewering op nasionale, provinsiale én munisipale vlak. Hieroor berig die pers byna daaglik. Kritiek op die kaderontplooingsbeleid is ewe fel. Die hoofbesware teen die beleid is dat dit belangrike staatsinstellings

verpolitiseer, meritokrasie ondermyn, en – nes BBSEB – ruimte laat vir korrupsie. Aanstelling op grond van meriete is vervang deur die aanstelling van partylojaliste,⁵⁹ wat die grense tussen staat en regering laat vervaag.

Oor die rol van korrupsie in mislukte beleidsimplementering skryf Seopetsa:⁶⁰

Corruption has contributed greatly to the failure of policy implementation in developing countries. According to Ntoyanto (2019), “corruption in South Africa is a cancer which has persistently eroded at, and undermined socio-economic development efforts, poverty alleviation and good governance in the country”. This statement is supported by Naidoo (2013) who pointed out that, “South Africa’s political transition to a non-racial democracy has been blemished by frequent incidents and allegations of government corruption, involving elected officials and public servants”.

Almal is dit eens dat die bedeling in die land vóór 1994 immoreel was en dat die onreg van die verlede reggestel moet word, soos ons Grondwet ons aanspoor om te doen. Hoewel geïmplementeerde regeringsbeleid die afgelope dertig jaar wél in sekere opsigte met transformasie geslaag het,⁶¹ lyk die algehele droewig. Eens trotse staatsbeheerde ondernemings wat tot die staatskas bygedra het, is nou afgerem of bankrot. Indien daar gepaste beleidsrigtings was wat verantwoordbaarheid en onafhanklike, kundige bestuur beklemtoon het, kon hierdie ondernemings ’n beduidende stukrag vir ekonomiese vooruitgang in die land verskaf het.⁶²

5.2 ’n Behepthheid met rasse, groepe en partye

In die lig van Suid-Afrika se veelrassigheid aard help dit nie juis dat die argitekte van imperialisme, kolonisasie en apartheid wit (Europees) was, en die slagoffers van dié stelsels swart (Afrikane) nie. Hierdie skerp verdeling langs raslyne maak transformasie in die land soveel meer kompleks. Daarom is die verbintenis tot rassegelykheid prominent in die aanhef van die Grondwet. Die aanhef verbind Suid-Afrikane daartoe om “die verdeeldheid van die verlede te heel” en “die grondslag te lê vir ’n demokratiese en oop samelewing waarin regering gegrondves is op die wil van die bevolking”. Die werklikheid ná dertig jaar van demokrasie lyk ongelukkig aansienlik anders, met sowel wit as swart burgers wat krampagtig aan groepsidentiteite vasklou. Onder swart gemeenskappe manifesteer dít dikwels in ’n oordrewe klem op swart burgers se “slagofferskap” en betrokkenheid by die stryd (“struggle”). By die wit groepering steek die misplaaste klem op ras herhaaldelik kop uit, wanneer die (swart) regering gekritiseer word, en veral in die wyse waarop kritiek uitgespreek word – wat soms oneerbiedig en soms arrogant voorkom. Waar ras-, groep- en/of partybehepthheid bestaan, is dit oënskynlik neusie verby met die reg op menswaardigheid en gelykheid wat in die Grondwet verskans word.

Gumede⁶³ is ook van mening dat die klem op ras morele waardes ondermyn, wat uiteindelik die kwesbaarste lede van die samelewing laat ly. Hy skryf:

It is crucial that we have the courage to point out when an unskilled or inexperienced black person is put in a position where they are not performing – rather than keep silent because at least they are black or white, are from the same ethnic background or have “struggle” credentials. The poor ultimately pays the price for incompetence, corruption, and crime, whether it is white or black incompetence or corruption or crime.

Dit gaan dus om moraliteitsbeoefening, maak nie saak wat nie. Met *moraliteitsbeoefening* word bedoel individuele of groepsgedrag wat op (oënskynlik) rasonale besluitneming berus, en bedoel is om te verander, te bevorder en te verbeter; kortom, om die slegte met die goeie te vervang. Die gedagte is dat die verbetering – die transformasie – nie net die individu sal bevoordeel nie, maar ook die ganse gemeenskap. Daar is reeds hier bo aangetoon dat gevestigde moraliteitsteorieë oor verskillende kulture heen groepsbelang bo eiebelang stel. Nietemin het die woord *transformasie*⁶⁴ in sekere opsigte 'n negatiewe bybetekenis begin kry, meestal omdat die plooibaarheid daarvan dikwels tot “selektiewe bevoordeling en benadeling” lei.⁶⁵ Sodanige bevoordeling en benadeling is in stryd met die gees, waardes en beginsels van die Grondwet.⁶⁶ Nepotisme⁶⁷ en patronaatskap,⁶⁸ wat aandrang op groter lojaliteit aan die groep of party as aan die staat, lei tot korrupsie, bedrog en morele verval. In Suid-Afrika lei dit dikwels tot korrupsie in tenderprosesse, oftewel “tenderpreneurskap”.⁶⁹

Gegewe dat hier bo aangetoon is dat konstitusionele moraliteit 'n meer prominente rol behoort te speel in handelinge, besluite, en beslis in die regspraak van Suid-Afrika; en dat die begrip *transformasie* in baie gevalle plooibaar en ongedefinieerd is, ontstaan die vraag: Kan die Suid-Afrikaanse samelewing sy morele kompas terugkry as ons so behep bly met ons lidmaatskap van 'n bepaalde ras, groep of party? Dit is nóg 'n vraag wat openhartig in regsetiekonderrig gestel moet word – hoe ongemaklik dit ook al vir sowel studente as dosente mag wees. Indien ons nalaat om beleefd dog reguit hieroor in die lesinglokaal te praat, spreek ons nooit die bron of oorsprong van immorele gedrag aan nie.

Daar is beslis ander maniere om die grondwetlike strewe om die onreg van die verlede reg te stel te bereik as om voortdurend op ras- en groeplidmaatskap te hamer. Rasbeheptheid, wat verder aangevuur word deur die beleid van kaderontplooiing, is heeltemal teenproduktief in pogings om 'n samehangende samelewing te skep en uiteindelik morele eenstemmigheid oor die rigting waarin die samelewing moet beweeg.⁷⁰ Die klem op rasbeheptheid neig om groepsvoordeel te bevorder gebaseer op partylojaliteit eerder as op morele konstitusionaliteit, soos reeds aangetoon. Inteendeel, rasbeheptheid veroorsaak ooremosionele en dikwels irrasionele uitsprake. Dit blaas rass spanning aan eerder as om samehang te bevorder – dit blyk duidelik uit berigginge in die Suid-Afrikaanse pers, en veral sosiale media. Suid-Afrikaners se sensitiwiteit vir ras is te verstane in die lig van ons geskiedenis. Nietemin kom die oordrewe klem op ras en die misplaaste aandrang op lojaliteit teenoor 'n bepaalde ras, party of groep ongelukkig meestal op makrovlak voor. 'n Voorbeeld hiervan is die Suid-Afrikaanse regering se aandrang, tot baie onlangs, dat 'n lisensie slegs aan Starlink, 'n filiaal van Elon Musk se SpaceX wat bekostigbare satelliet-internet verskaf, slegs in Suid-Afrika toegestaan sal word indien 'n binnelandse sakevennoot uit die voorheen benadeelde (d.w.s. swart) gemeenskap aangestel word.⁷¹ Starlink bied 'n moontlike oplossing vir die hoë koste van breedband-internet-toegang, veral in die arm gemeenskappe, en kan dus gewone Suid-Afrikaners se lewens heelwat verbeter. Ongelukkig blyk dit dat ons beheptheid met ras hierdie beduidende vooruitgang kan belemmer of vertraag.

Gumede wys ook op die ironie dat hierdie soort denke die nalatenskap van apartheid in stand hou, die erge ongelykheid in die samelewing handhaaf, en ekonomiese vooruitgang benadeel. Ons bly dus vasgevang in die bese kringloop van dikwels populistiese retoriek oor “die ewels van apartheid” (onder swart Suid-Afrikaners) en “die swak prestasie van die regering sedert 1994” (onder wit Suid-Afrikaners). Met verwysing na die Zuma-bewind skryf Gumede tereg:

Like so many African leaders who have mismanaged their countries, Zuma is also dogmatically supported by the very people who are suffering the most from colossal destruction he unleashed on South Africa, whether through causing the failure of part of the state, bringing the economy to near-collapse, and pushing the country into lawlessness. The corruption, mismanagement, and incompetence under the leadership of Zuma have increased the poverty, inequality, and unemployment legacies of apartheid.⁷²

5.3 Gebrek aan verantwoordbaarheid

LLB-studente moet verstaan dat sowel verantwoordelikheid as verantwoordbaarheid kernvereistes is, nie net in 'n demokratiese grondwetlike bestel nie, maar ook in die regsberoep. Die student sal immers eendag as regspraktisyn aan 'n dissiplinêre gedragskode onderworpe wees. Dit is een van die kenmerke wat die regsberoep van sommige ander beroepe onderskei. Daarom is dit belangrik om by regstudente in te skerp dat die verlening en uitoefening van regte altyd gepaardgaan met 'n plig om daardie regte verantwoordelik en verantwoordbaar uit te oefen.⁷³ Verantwoordelikheid en pligsbesef moet reeds van jongs af ingeboesem word – in die huis, in skole en kerke, en veral in universiteitsopleiding. In dié verband haal De Klerk-Luttig⁷⁴ die ekonoom Christo Luüs aan in die volgende opmerking oor wat 'n land welvarend maak:

Sukses hang nie af van die hoeveelheid natuurlike hulpbronne waaroor 'n land beskik nie, ook nie van die ouderdom van 'n land nie, en dit is ook nie afhanklik van ras of velkleur nie. Die werklike verskil tussen lande lê gewoon by die ingesteldheid van die mense wat oor jare deur onderwys en kultuur gevorm word. ... [M]ense in arm lande [bly] arm omdat hulle nie die regte ingesteldheid of beginsels het nie. Dit kan verander word deur 'n goeie onderwysstelsel ...

Die aandrang op verantwoordelikheid en verantwoordbaarheid is niks vreemd in die moraliteitsraamwerke van Westerse, Oosterse óf Afrika-kulture nie. Voorts is dit een van die hoekstene van ons demokratiese grondwetlike bestel. Die rede hiervoor is eenvoudig: Verantwoordelikheid en verantwoordbaarheid dien as rigtingwysers om samelewingsorde en harmonie te verseker. In die uitoefening van enige reg moet die gemeenskap se belange altyd in ag geneem word, dikwels bo dié van die individu.

Daar is reeds hier bo gestel dat regspraktisyns en alle lede van die regs- en verwante beroepe bewakers van die oppergesag van die reg is. Dit spruit voort uit die rol wat die reg en die toepassing daarvan van hierdie professies en/of beroepe vereis.⁷⁵ Indien enige optrede teen die oppergesag van die reg indruis, is dit oneties weens die immoraliteit daarvan. In die regsberoep, met al sy vertakkings, is die verantwoordbaarheidsplig selfs groter as wat van die individu in die samelewing vereis word.⁷⁶ Die kliënt se verhouding met sy regsverteenvoerder berus op vertroue. Die kliënt moet verseker wees dat die regsverteenvoerder in die kliënt se belange sal optree.

Nogtans moet die kliënt se belange altyd onderworpe wees aan die belange van die land en regspleging.⁷⁷ Dit is gewoon immoreel vir 'n regsverteenvoerder om 'n hof of enige derde party te mislei met valshede, of selfs met feite en argumente wat nie uitsluitlik daarop gerig is om geregtigheid in 'n saak te laat geskied nie, maar eerder daarop gemik is om die saak te vertraag. Wanneer 'n lid van die publiek 'n strafklagte aanhangig maak, is dit eweneens die polisiebeampte se verantwoordelikheid om daardie klagte af te neem en te ondersoek, en, indien dit meriete het, om die saak aan die vervolgingsgesag voor te lê. Wanneer die saak voor

'n hof dien, is dit weer die staatsaanklaer se verantwoordelikheid om die aangeleentheid na behore aan die hof voor te lê en sodoende die regsorde te help handhaaf deur geregtigheid te bewerkstellig. Die staatsaanklaer doen dit nie vir persoonlike glorie nie, maar sodat die publiek vertroue kan hê in die beskerming wat hulle van die staat en owerhede behoort te ontvang. Wanneer 'n saak voor 'n landdros of regter dien, het nie net die klaer nie, maar weliswaar die publiek die reg om aan te dring dat die voorsittende beampte die saak objektief en onpartydig aanhoor en beslis. Wanneer slegs 'n derde van moordsake in die land egter opgelos⁷⁸ word en meer as vyf miljoen moordsake oor 'n tydperk van ses jaar gesluit word weens 'n gebrek aan bewyse,⁷⁹ tree almal wat by die regspleging in die land betrokke is nie verantwoordelik en verantwoordbaar op nie. Dan bevorder 'n kultuur van immuniteit teen verantwoordbaarheid, wat weldra tot wetteloosheid en dikwels ook "selfhelp-regspiegling" aanleiding gee.⁸⁰

Staatsgesag moet ook met dieselfde oorwegings van verantwoordelikheid en verantwoordbaarheid uitgeoefen word. Regeringsamptenare en -leiers moet in belang van die land optree en rekenskap gee van hul besluite. *Belang* verwys hier na die belange van die hele land, en nie net dié van 'n bepaalde party, ras of ander groep nie. Nes met verantwoordbare regspleging, bevorder verantwoordbare regering openbare vertroue in die staat en staatstrukture. Met verwysing na verantwoordbaarheid vanuit 'n moraliteitsoogpunt, skryf Gumede:⁸¹

There is, therefore an accountability dimension to moral values. A breakdown in accountability structures within communities, businesses, and government also erodes moral values (Gumede 2012). There appears to be a normalisation or "socialisation" of corruption of moral frameworks and values in South Africa because moral corruption has become embedded in the governing ANC, the public service, traditions, religions, businesses, and communities ... Individuals "self-rationalise" wrong behaviour that would "otherwise violate their internal moral framework" (Taylor 2016:4). In such "self-rationalisation" ... there is a "denial of responsibility, denial of injury, denial of the victims" of corruption (Taylor 2016:3; Heffernan 2011). Those that do wrong do not see themselves as doing anything wrong because wrongdoing is normalised.

Om billik te wees, het die Suid-Afrikaanse regering die afgelope 30 jaar inderdaad stappe gedoen om korrupsie op verskeie terreine teen te werk. Dink maar aan die instelling van die Zondo-kommissie, die verskillende provinsiale taakspanne om die toename in afpersing en geweld op bouversele aan te spreek, die Finansiële Intelligensiesentrum wat verkrygings-onreëlmatighede gedurende die Covid-pandemie ondersoek, 'n nasionale teenkorrupsie-strategie, en die inwerkingtreding van die Wet op die Finansiering van Politieke Partye. Ondanks hierdie stappe was daar egter nog geen noemenswaardige suksesvolle vervolgings nie. Boonop sê Mokgonyana tereg:⁸²

[T]he impact of corruption goes beyond the institutional weaknesses, it heavily hinges on corrupt individuals. South Africa does not have effective systems in place to deal with individuals who are corrupt, hence, they continue to be in positions of power, are not prosecuted for their corrupt actions and it becomes difficult to track and recover funds that have been stolen.

Dit is onteenseglik waar – in so 'n mate dat Suid-Afrikaners byna afgestomp geraak het vir berigte hieroor. Dit bly egter die waarheid, en om daarvan weg te skram baat niemand nie. Individuele en groepsbesinning oor die stand van moraliteit in Suid-Afrika is onafwendbaar as ons die vele uitdagings holisties die hoof wil bied, en die regsetieklesinglokaal is een van die

plekke waar ons daarmee kan begin.⁸³ Die herstel van algemene moraliteit in Suid-Afrika sal logieserwys daarby baat as regstudente, as toekomstige regspraktisyns en professionele persone in verwante beroepe, toegerus word met 'n etiese en waardestelsel wat respek by die publiek afdwing. Sodoende sal ons regstudente beter toegerus word as etiese lede van die regsberoep ter handhawing van die oppergesag van die reg.

6. Slotopmerkings met die oog op praktiese toepassing in die lesinglokaal

As dosente in regsetiek leer is ons net soveel deel van die regsplegingsproses as enige polisiebeampte, staatsaanklaer, regter, regspraktisyn, die meester van die hooggeregshof, of die kantoor van die Registrateur van Aktes. Trouens, regsetiekdosente het waarskynlik 'n selfs groter verantwoordelikheid om moraliteitsleer aan regstudente oor te dra en om saam met ouers, skole, kerke en gemeenskappe die grondslag van moraliteit by die LLB-student te lê. Die oproep tot besinning hier bo is dus ook vir ons bedoel.

- Wat regsetiekonderrig betref, moet die groot diversiteit van studente in ons klasse nie as 'n uitdaging beskou word nie. Soos hierdie artikel aandui, kan daar geen rasionele besware teen enige van die kernkomponente van tradisionele Westerse, Afrika- of Oosterse moraliteitsteorieë wees nie. Ons kan met vrymoedigheid op moraliteitsvlak uit hierdie diversiteit put.
- Ons moet waak teen morele meerderwaardigheid wanneer ons moraliteitsverval met ons studente bespreek. Dit sit bloot die toksiese kringloop van selfregverdiging voort en hou ons vasgevang in die verlede in plaas daarvan om op die hede en die toekoms te konsentreer.
- Kom ons beweeg weg van 'n “moraliteitsbarometer” waarvolgens 'n persoon se reg om hul standpunt oor moraliteit objektief en eerlik te stel, afhang van hul ras, groep, politieke party of ander affiliasie. Om iemand as “rassisties” te bestempel bloot omdat daardie persoon met jou verskil vanuit 'n gesonde lewensoordeel, dra nie by tot die landsbelang nie.
- Die voorkoms en gevolge van immoraliteit moet reguit en sonder politieke korrektheid bespreek word, dog altyd in die gees van menswaardigheid en ubuntu.
- Ons moet morele “turksvye” saam met studente takel, waaronder sommige regeringslui se uitlatings teen konstitusionalisme en die oppergesag van die reg, ons samelewing se behepthed met ras, groepe en partye, en die verwoestende impak van 'n gebrek aan verantwoordelikheid en verantwoordbaarheid.

Nóg die Grondwet nóg die wortels van ons tradisionele moraliteitskultuur laat enige ruimte vir ondeurdagte aanslae op die oppergesag van die reg, vir gierigheid en eiebelang, vir selektiewe bevoordeling en benadeling in die naam van transformasie, en vir die geringskatting van verantwoordbaarheid. Openbare uitsprake moet daarop gerig wees om maatskaplike samehang te bewerkstellig eerder as om verdeeldheid en haat te saai. Transformasie as grondwetlike doelwit mag nie misbruik word vir die implementering van beleidsrigtings wat nié werk nie of, nog erger, net sommige bevoordeel nie.

Om terug te keer na Wright se analogie aan die begin van hierdie artikel: Kom ons kry die “wortels” van die boom gesond, en herstel ons morele verhouding met die Hoër Hand waarin

ons onderskeidelik glo, met onself, en met mekaar. Kom ons maak dit deel van elke lewens-terrein, insluitend die opleiding van ons LLB-studente.

Bibliografie

Ajayi, A.T. en L.O. Buhari. 2014. Methods of conflict resolution in African traditional society. *African Research Review*, 8(2):138–57.

Albertyn, C. 2019. (In)equality and the South African Constitution. *Development South Africa*, 36(6):751–66.

Amoah, O.R. en A.K. Peprah. 2022. The foundations and nature of traditional African morality: A review of selected literature. *E-journal of Humanities, Arts and Social Sciences*, 3(7):279–85.

Anon. 2013. BEE is flawed and should be scrapped. *Mail & Guardian*, 18 Januarie. <https://mg.co.za/article/2013-01-18-bee-is-flawed-and-should-be-scrapped> (18 Augustus 2024 geraadpleeg).

Anon. 2024a. Practice: Retired judges condemn “discourteous conduct”. 28 Oktober. *Legal Brief*. <https://legalbrief.co.za/search/?q=Discourteous+conduct+retired+judges> (10 Desember 2024 geraadpleeg).

Anon. 2024b. SA users of Starlink will be cut off at the end of the month. *Africanews*, 16 April. <https://www.africanews.com/2024/04/16/sa-users-of-starlink-will-be-cut-off-at-the-end-of-the-month> (2 Augustus 2024 geraadpleeg).

Barney, H. 2004. Accountability in the legal profession. In Stecher en Kirby (reds.) 2004.

Bernstein, A. 2023. Bad policy choices, poor governance, weak leadership are wrecking SA’s economy. <https://cde.org.za/bad-policy-choices-poor-governance-weak-leadership-are-wrecking-sas-economy> (9 Augustus 2024 geraadpleeg).

Bizos, G. 2012. Blame neither the constitution, nor the courts. <https://www.chr.up.ac.za/news-archive/2012/1734-presentation-of-honorary-doctorate-to-george-bizos-sc> (2 Augustus 2024 geraadpleeg).

Black, L.W. 2005. Dialogue in the lecture hall: Teacher/student communication and students’ perceptions of their learning. *Qualitative Research Reports in Communication*, 6(1):31–40. <https://doi.org/10.1080/17459430500262125>.

Boonzaaier, D. 2024. Skotvry: Net ’n derde van moorde opgelos. *Rapport*, 11 Augustus, bl. 4.

Calland, R. 2024. SA’s Constitution has been challenged over last 30 years, but has held firm. <https://www.corruptionwatch.org.za/sas-constitution-has-been-challenged-over-last-30-years-but-has-held-firm> (8 Augustus 2024 geraadpleeg).

Corruption Watch. 2015. Understanding corruption in tenders. <https://www.corruptionwatch.org.za/wp-content/uploads/2015/06/Corruption-Watch-Understanding-tender-corruption.pdf>.

Credo Online Reference Service. 2024. Philosophy in Credo: Eastern philosophy. <https://credoreference.libguides.com/c.php?g=139729&p=915384> (12 Augustus 2024 geraadpleeg).

Currie, I. en J. de Waal. 2019. *The Bill of Rights Handbook*. Kaapstad: Juta.

De Klerk-Luttig, J. 2017. Die jeug se waardes. *Maroela Media*, 4 Mei. <https://maroelamedia.co.za/leefstyl/ouerskap/die-jeug-se-waardes> (12 Augustus 2024 geraadpleeg).

Gumede, W. 2022. Working Paper 15: Strengthening democratic morality to undo moral breakdown. <https://www.democracyworks.org.za/strengthening-democratic-morality-to-undo-moral-breakdown> (29 Julie 2024 geraadpleeg).

—. 2023. Why is South Africa so corrupt? We must rebuild our democratic moral values. *Daily Maverick*, 6 Julie. <https://www.dailymaverick.co.za/article/2023-07-06-why-is-south-africa-so-corrupt-we-must-rebuild-our-democratic-moral-values> (29 Julie 2024 geraadpleeg).

—. 2024. Political leaders must be held accountable for their many self-inflicted failures. *Sunday Times*, 4 Augustus. <https://www.timeslive.co.za/sunday-times/opinion-and-analysis/opinion/2024-08-04-political-leaders-must-be-held-accountable-for-their-many-self-inflicted-failures> (16 Augustus 2024 geraadpleeg).

Jacobs, S. 2024. South African municipalities collapsing. *Daily Investor*, 15 Augustus. <https://dailyinvestor.com/south-africa/60630/south-african-municipalities-collapsing> (16 Augustus 2024 geraadpleeg).

Kim, D. 2023. On the concept of care in J.S. Mill's liberal utilitarianism. *The European Legacy*, 29(2):166–83. <https://doi.org/10.1080/10848770.2023.2291943>.

Kok, M. 2024. AfriForum vra hoogste hof: “Skop Hlophe uit!”. *Rapport*, 21 Julie. <https://www.netwerk24.com/netwerk24/nuus/politiek/afriforum-vra-hoogste-hof-skop-hlophe-uit-20240720> (5 Augustus 2024 geraadpleeg).

Kwame, G. 2011. African ethics. In Zalta (red.) 2011.

Leistner, E. 1994. Symbiosis of African and Western cultures. *Africa Insight*, 24(4):222–4.

Lekubu, B.K. en O.S. Sibanda. 2021. Moral values and ethics as antidotes for corruption in the South African public service and administration. *Koers (Online)*, 86(1). <https://doi.org/10.19108/koers.86.1.2482> (18 Augustus 2024 geraadpleeg).

Lewis, E.A.L. 1982. *Legal ethics: A guide to professional conduct for South African attorneys*. Kaapstad en Johannesburg: Juta.

Ludidi, V. 2024. Rogues' gallery – Brian Molefe, Lucky Montana and MK party family members headed for Parliament. *Daily Maverick*, 9 Augustus. <https://www.dailymaverick.co.za/article/2024-08-09-brian-molefe-lucky-montana-and-mk-party-relatives-headed-for-parliament> (18 Augustus 2024 geraadpleeg).

Mentz, T. 2017. Toward an African moral theory. In Ukpokolo (red.) 2017.

Mhaka, T. 2021. South Africa's unrest and the ANC's many failings. *Aljazeera*, 18 Julie. <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/7/18/south-africas-unrest-and-the-ancs-many-failings> (10 Desember 2024 geraadpleeg).

Mnyongani, F. 2009. Whose morality? Towards a legal profession with an ethical content that is African. *SA Public Law*, 24(1):121–34.

Mokgonyana, K. 2023. Why are South African leaders corrupt? *Mail & Guardian*, 25 Maart. <https://mg.co.za/thought-leader/opinion/2023-03-25-why-are-south-african-leaders-corrupt> (5 Augustus 2024 geraadpleeg).

Mondi, L. 2024. Illusion of empowerment: How ANC's B-BBEE policies failed black majority. *News24*, 10 Oktober. <https://www.news24.com/opinions/fridaybriefing/lumkile-mondi-illusion-of-empowerment-how-ancs-bbb-ee-policies-failed-black-majority-20241010> (10 Desember 2024 geraadpleeg).

Naudé, P. 2024. Moral regeneration has failed miserably in South Africa. <https://www.stellenboschbusiness.ac.za/news/2024-07-17-moral-regeneration-has-failed-miserably-south-africa> (11 Desember 2024 geraadpleeg).

Neethling, B. 2024. South Africa's worrying shortage which helps criminals. *Daily Investor*, 18 Augustus. <https://dailyinvestor.com/south-africa/61103/south-africas-worrying-shortage-which-helps-criminals> (10 Desember 2024 geraadpleeg).

'Nyane, H. 2023 Constitutional morality in South Africa: Is it the missing link? *South African Journal on Human Rights*, 39(2–3):154–70.

Nyathi, M. 2023. Eskom's unbundling delayed as energy regulator stalls on licence for transmission company. *Mail & Guardian*, 27 Julie. <https://mg.co.za/business/2023-07-27-eskoms-unbundling-delayed-as-energy-regulator-stalls-on-licence-for-transmission-company> (2 Augustus 2024 geraadpleeg).

Seopetsa, T. 2020. Challenges facing the implementation of public policies in South Africa since the dawn of democracy. *Educator Multidisciplinary Journal*, 4(1):141–75.

Sibani, C.M. 2018. Impact of Western culture on traditional African society: Problems and prospects. *International Journal of Religion and Human Relations*, 10(1):56–72.

Sithomola, T. 2019. Leadership conundrum in South Africa's state-owned enterprises. *Administratio Publica*, 27(2):62–80.

Smiley, M. 2023. Collective responsibility. In Zalta en Nodelman (reds.) 2023.

Smit, J. en E. Krige. 2024. Boere platsak, gebroke na “likwidasië-mafia” toeslaan. *Maroela Media*, 7 Desember 2024. <https://maroelamedia.co.za/nuus/sa-nuus/boere-platsak-gebroke-na-likwidasië-mafia-toeslaan> (11 Desember 2024 geraadpleeg).

Statistiek Suid-Afrika (StatsSA). 2024. *Youth in South Africa, 2024*. Pretoria: StatsSA.

Stecher, B. en S.N. Kirby (reds.). 2004. *Organizational improvement and accountability*. Santa Monica, CA: Rand Education.

Sugundan N., S. Raja en J.G. Sankar. 2018. Nepotism and family owned business. *International Journal of Engineering and Technology*, 7(4.39):764–5.

Suid-Afrikaanse Instituut vir Rasseverhoudinge. 2023. 4 times the ANC admitted that BEE is failing South Africa. <https://irr.org.za/fan/media/4-times-the-anc-admitted-that-bee-is-failing-south-africa> (18 Augustus 2024 geraadpleeg).

Swanepoel, C.F. 2021a. Judicial probity and ethical standards: The Judicial Conduct Tribunal’s decision on Judge President John Hlophe. *Journal for Juridical Science*, 46(2):97–114.

—. 2021b. The slippery slope of state capture: Cadre deployment as an enabler of corruption and a contributor to blurred party-state lines. *Law, Democracy and Development*, 25:440–62.

—. 2023. Die misbruik van hofprosesse en die erkenning van ’n spesiale pleit wat onbehoorlike litigasiemotiewe ontmoedig. *LitNet Akademies*, 20(1):566–84. <https://doi.org/10.56273/1995-5928/2023/j20n1e5>.

Ukpokolo, E. (red.). 2017. *Themes, issues and problems in African philosophy*. Palgrave Macmillan. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-40796-8> (12 Augustus 2024 geraadpleeg).

Van Niekerk, C. 2013. The four-year undergraduate LLB: Where to from here? *Obiter*, 34(3):533–44.

Vandrau, J. 2023. Why is black economic empowerment failing to reconcile social inequality in South Africa? <https://www.standrewslawreview.com/post/why-is-black-economic-empowerment-failing-to-reconcile-social-inequality-in-south-africa> (18 Augustus 2024 geraadpleeg).

Veine, S. e.a. 2019. Reflection as a core student learning activity in higher education – Insights from nearly two decades of academic development. *International Journal for Academic Development*, 25(2):147–61.

Venter, F. 2016. Transformasie en die universiteitswese. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 56(4–1):946–60.

—. 2018. Die ANC: sukses of mislukking? *Maroela Media*, 28 Augustus. <https://maroelamedia.co.za/debat/meningsvormers/die-anc-sukses-of-mislukking> (10 Augustus 2024 geraadpleeg).

Waliggo, J.M. 2005. Law and public morality in Africa: Legal, philosophical and cultural issues. https://www.justice.gov.za/alraesa/conferences/2005uganda/ent_s3_waliggo.pdf.

Wilburn, H. 2020. An introduction to Western ethical thought: Aristotle, Kant, utilitarianism. <https://open.library.okstate.edu/introphilosophy/chapter/an-introduction-to-western-ethical-thought-aristotle-kant-utilitarianism> (12 Augustus 2024 geraadpleeg).

Wright, H.W. 2019. *Exposing the spiritual roots of disease*. New Kensington, PA: Whitaker House.

Zalta, E.N. (red.). 2011. *Stanford encyclopedia of philosophy – Fall 2011*. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2011> (12 Augustus 2024 geraadpleeg).

Zalta, E.N. en U. Nodelman (reds.). 2023. *Stanford encyclopedia of philosophy – Fall 2023*. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023> (26 Julie 2024 geraadpleeg).

Eindnotas

¹ Die skrywer se opregte dank aan Jeanette en Johann du Plessis vir die waardevolle gedagte-wisseling gedurende die skryf van hierdie artikel.

² Gumede (2023:1 e.v.).

³ Gumede (2023). Gumede skryf o.m.: “The ANC is a liberation movement that has its own constitution, values and culture that many leaders, members and supporters see as being above the country’s Constitution.” Om hierdie rede, is volgens hom “corrupt, criminal and incompetent ANC leaders ... untouchable if they break the law, as long as they adhere to the party line”. Sien ook Ludidi (2024).

⁴ Legal Brief (Maandag 28 Oktober 2024).

⁵ Mnyongani (2009:121 e.v.).

⁶ Van Niekerk (2013:533 e.v.).

⁷ Leistner (1994:222 e.v.); Sibani (2018:56 e.v.).

⁸ Gumede (2022).

⁹ Nyane (2023:156).

¹⁰ StatsSA (2024:6).

¹¹ Waliggo (2005:1).

¹² Met *moraliteitsbeoefening* word bedoel enige individuele of groepsgedrag wat op rasonale besluitneming berus, en beoog om te verander, te bevorder of te verbeter, d.w.s. om die slegte met die goeie te vervang. Waliggo (2005) gebruik die term “publieke moraliteit” om te verwys na moraliteitsbeoefening deur lede van ’n groep, as die teenoorgestelde van “individuele moraliteit”. Ander filosowe verwys na “gesamentlike of kollektiewe verantwoordelikheid”, wat noodwendig uit individuele moraliteitsbeoefening voortvloei. Sien Smiley (2023).

- ¹³ 'Nyane (2023:154 e.v.).
- ¹⁴ Wright (2019:19).
- ¹⁵ Mhaka (2021), Mondi (2024); Suid-Afrikaanse Instituut vir Rasseverhoudinge (2023).
- ¹⁶ 'Nyane (2023:154–5).
- ¹⁷ Bizos (2012).
- ¹⁸ Verskeie van Gumede se artikels en referate word aangehaal.
- ¹⁹ Veine (2019).
- ²⁰ 'Nyane (2023:156).
- ²¹ Amoah en Peprah (2022:279 e.v.).
- ²² Kwame (2011:4).
- ²³ Mentz (2017:99).
- ²⁴ Mentz (2017:118).
- ²⁵ Ajayi en Buhari (2014:138 e.v.).
- ²⁶ Wilburn (2020).
- ²⁷ Kim (2023: 166 e.v.). Liberalisme is 'n politieke en ekonomiese filosofie wat individuele vryheid en gelykheid najaag, met die klem op die beskerming van die regte en vryhede van die individu. Utilitarisme is 'n etiese teorie wat benadruk dat die morele juistheid van handeling bepaal word deur die mate waarin die handeling die grootste mate van geluk en welsyn aan die grootste aantal individue besorg.
- ²⁸ Wilburn (2020). Aristoteles is bekend vir sy “deugde-etiek” wat menslike deugde soos dapperheid, matigheid, vrygewigheid, nederigheid en geduld vooropstel. Kenmerke van die utilitarisme sluit in onbevooroordeeldheid, regverdigheid en aanpasbaarheid.
- ²⁹ Credo Online Reference Service (2024).
- ³⁰ Konfusianisme is 'n filosofiese denkrigting wat op die leerstelling van die Sjinese filosoof Confucius geskoei is. Dit beklemtoon deugsaamheid, moraliteit, respek vir ouer mense, familiebande en sosiale harmonie. Boeddhisme is 'n geloof en filosofie wat op die leerstelling van Siddharta Gautama geskoei is. Boeddhisme streef na die verligting en oorwinning van lyding deur meditasie, etiese gedrag en empatie met lyding. Beide rigtings streef na geestelike groei van die mens.
- ³¹ Black (2005:31 e.v.).
- ³² Hoofstuk 1 van die Suid-Afrikaanse Grondwet bevat die grondslae van demokrasie. Dit benadruk die soewereiniteit van die Suid-Afrikaanse staat, die waardes wat die nasie omarm, die oppergesag en omarming van die Grondwet as 'n regstaat en 'n erkenning van die diversiteit van die land se bevolking. Hoofstuk 2 bevat die Handves van Regte waarin die fundamentele

regte en vryhede van alle inwoners van Suid-Afrika gewaarborg word. Hierdie regte en vryhede omvat onder meer die reg op gelykheid, vryheid, vryheid van spraak, godsdiensvryheid, die reg op lewe, privaatheid, eiendom, en gelyke toegang tot die reg. Dié hoofstuk benadruk die staat se verpligting om die genoemde regte en vryhede te waarborg en te beskerm.

³³ Currie en De Waal (2016:8).

³⁴ *Ibid.*

³⁵ (2023:159).

³⁶ Calland (2024:1 e.v.).

³⁷ Calland (2024).

³⁸ Gumede (2024:1 e.v.).

³⁹ Kok (2024).

⁴⁰ Direkte aanhaling.

⁴¹ Art. 165 van die Grondwet bepaal onder meer dat die regsprekende gesag by die howe berus. Die howe is onafhanklik en slegs onderworpe aan die Grondwet en die reg. Die Grondwet en die reg moet onpartydig en sonder vooroordeel deur die howe toegepas word. Die howe moet deur staatsorgane bygestaan word om hul funksie te vervul. Geen persoon of staatsorgaan mag met die funksionering van die howe inmeng nie. Oudregter Hlophe is skuldig bevind aan inmenging met die uitoefening van die howe se funksie en is uiteindelik deur die Suid-Afrikaanse parlement uit sy amp verwyder. Art. 174 (8) bepaal dat regterlike beamptes begin om hul funksies uit te oefen ná aflegging van 'n eed van getrouheid aan die Grondwet.

⁴² Sien ook Swanepoel (2021a:97 e.v.).

⁴³ Albertyn (2019:751 e.v.).

⁴⁴ (2012).

⁴⁵ Lekubu en Sibanda (2021:1 e.v.). Die skrywers beklemtoon die belang van etiese leierskap in Suid-Afrika.

⁴⁶ 'Nyane (2023:154–5).

⁴⁷ (2023:154).

⁴⁸ “Konstitusionele moraliteit”, soos deur 'Nyane hier bo bespreek, beteken dat alle handelinge en besluite deur individue en owerheidsinstellings die Grondwet as hoeksteen moet eerbiedig. Dit verwys na die etiese en morele waardes en norme vervat in die Grondwet, wat onderliggend tot alle handelinge en besluite moet wees. Dit vereis kortom na respek vir die regstaat.

⁴⁹ Sien par. 3 hier bo.

⁵⁰ Jacobs (2024). Jacobs haal dr. Turton, 'n toonaangewende waterwetenskaplike in Suid-Afrika, aan wat bevestig dat die toenemende gebrek aan die lewering van water deur plaaslike owerhede te wyte is aan die wanbestuur van infrastruktuur en dat dit 'n nasionale institusionele

probleem is. Twee direkte gevolge van hierdie wanbestuur is weereens dat die kwesbaarste lede van die samelewing die swaarste daaronder ly, en dat dit ook die Suid-Afrikaanse ekonomie geweldige skade berokken.

⁵¹ Sien parr. 3 en 4 hier bo.

⁵² Bernstein (2023).

⁵³ Seopetsa (2020:141 e.v.).

⁵⁴ Swanepoel (2021b:440 e.v.).

⁵⁵ Venter (2018:1 e.v.).

⁵⁶ Anon (2013); Vandrau (2023); Suid-Afrikaanse Instituut vir Rasseverhoudinge (2023).

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Vandrau (2023).

⁵⁹ Sien ook par. 5.2 hier onder oor partybeheptheid.

⁶⁰ (2020:150).

⁶¹ Seopetsa (2020).

⁶² Sithomola (2019).

⁶³ Gumede (2022).

⁶⁴ Venter (2016:946).

⁶⁵ Venter (2016:947 noem dat die woord *transformasie* nie net in die Grondwet ontbreek nie, maar dat die konsep oor die algemeen swak en vaag geformuleer is.

⁶⁶ Venter (2016:958).

⁶⁷ Sugundan, Raja en Sankar (2018:764) omskryf *nepotisme* soos volg: “In the working environment, when somebody or maybe a gathering of individuals – seems, by all accounts, to be dealt with superior to others, and not really for reasons identified with predominant work execution it is alluded as Nepotism.”

⁶⁸ Corruption Watch (2015:11). *Patronaatskap* word soos volg omskryf: “Patronage system – takes place when local public office holders grant favours, jobs and contracts in return for political support.”

⁶⁹ Corruption Watch (2015).

⁷⁰ Wright (2019:19). In sy siening van liggaamlike genesing van menslike siektes, onderskei Wright tussen die behandeling van die simptome van ongesteldheid (“vrugte”), die geleibuisse van ongesteldheid (“takke”), en laastens die identifisering van die oorsaak en snellers van die ongesteldheid (“wortels”). Die huidige beheptheid met ras bly vasgevang in die “vrugte” en “takke”, en slaag glad nie daarin om deur te dring tot die “wortel” van die probleem van ’n ongelyke samelewing nie.

⁷¹ Anon (2024b). Baie ander Afrika-lande trek reeds voordeel uit hierdie vinniger internet. Die Suid-Afrikaanse regering se beleid van regstellende aksie in die toekenning van 'n Starlink-lisensie benadeel nie net alle inwoners van Suid-Afrika nie, maar skrik ook buitelandse beleggers af. Daar is talle ander voorbeelde van sulke swak, teenproduktiewe regeringsbesluite. Suid-Afrika se kragvoorsiener, Eskom, moes byvoorbeeld letterlik eers in duie stort met sy kragvoorsieningsmandaat voordat die regering lisensies vir die opwekking van alternatiewe krag begin goedkeur het. Sien Nyathi (2023).

⁷² Eie beklemtoning.

⁷³ Lewis (1982:2).

⁷⁴ (2017).

⁷⁵ Dit is waarom skrywers soos 'Nyane (eindnota 46 hier bo) sterk betoog dat grondwetlike moraliteit as maatstaf in konstitusionele praktyk, dieselfde prioriteit in regspraak moet geniet as die klem op die handhawing van die oppergesag van die reg.

⁷⁶ Barney (2004:65 e.v.).

⁷⁷ Swanepoel (2023).

⁷⁸ Neethling (2024).

⁷⁹ Boonzaai (2024).

⁸⁰ 'n Voorbeeld hiervan is die "halssnoermoorde" tydens apartheid. Hierdie grusame vorm van gemeenskapsregspleging het behels dat 'n motorband vol brandstof om die nek geplaas is van gemeenskapslede wat verdink is van samewerking met die apartheidsowerhede, en aan die brand gestee is.

⁸¹ Gumede (2022).

⁸² Mokgonyana (2023).

⁸³ Naudé (2024).